

Místa častých zjevení v tradiční venkovské krajině

I. Úvod

Jedním z výrazných rysů člověka je jeho schopnost uzpůsobovat okolní prostředí ku svým potřebám. Zřejmě nejvýraznějším odrazem takovéto aktivity je kulturní krajina, přírodní prostředí po dlouhou dobu utvářené přímo i nepřímo lidskou činností. Chceme-li se pokusit interpretovat jednotlivé součásti této struktury, je zapotřebí mít na paměti, že v různých dobách bylo využívání i chápání okolního prostředí značně odlišné.

Pokud bychom si chtěli představit obraz okolního prostředí tak, jak jej mohl vnímat člověk v určitém výseku minulosti, zjistíme, že se skládá z celé řady vrstev, které mohou zásadně podmiňovat jeho jednání a liší se od sebe navzájem zejména v hloubce, do jaké jim dnes můžeme porozumět. Mezi ty vrstvy, u nichž je, alespoň v mladších dějinných obdobích, vliv na jednání minulých lidí a podíl, kterým formovaly jejich představy o okolí, poměrně snadno identifikovatelný, patří zejména faktory ekologické (např. hodnota jednotlivých ploch ze zemědělského hlediska) a právní (majetkové poměry, vazby vytvářené sociální organizací atd.), tedy faktory *odvoditelné*. Na druhou stranu však existuje celá řada dalších vrstev, jejichž interpretace je obtížnější a pro které často nelze nalézt jednotné zákonitosti. Do této druhé kategorie spadá především vliv osobních povahových vlastností jednotlivce,

lokální nezaznamenaná mikrohistorie a struktura osobních vztahů uvnitř komunity, tedy faktory *neodvoditelné*. Někde na pomezí obou kategorií se pak vyskytuje široká oblast, podmíněná symbolickým a z dnešního pohledu často iracionálním chováním, pro které sice existují soudobá vysvětlení i etnografické paralely a u kterého je možné pozorovat některé zákonitosti, tyto se ale vyskytují v celé řadě variací a není možné je univerzálně aplikovat na každou situaci. Zjednodušeně a pracovně lze tyto faktory označit jako *iracionální*, je ale třeba mít na paměti, že se jedná o dělení vycházející z našeho úhlu pohledu, neboť pro minulého člověka mohly představovat projev pevných, z jeho úhlu pohledu *odvoditelných* zákonitostí.

Iracionální pravidla mohla vytvářet a také vytvářela v krajině prvky, které by za přispění pouze ostatních faktorů nevznikly. Tato práce se pokouší podat hrubý výčet a charakteristiku těmito pravidly definovaných typů objektů, přičemž chronologicky je omezena především na venkovské prostředí v období od počátku novověku do 19.stol.

II. Místa neblahá a prospěšná

Zvláštním prvkem v krajině, který mohl vyžadovat určitý zákrok a nebo se naopak mohl stát důvodem, proč se lidská aktivita dané oblasti vyhýbala, jsou místa spojená s působením negativních, člověku nepříznivých sil. Takovéto polohy se obvykle vyskytují mimo prostor lidského sídla, v prostoru sídelní subenklávy (částečně osvojené, občasné využívané a často zalesněné plochy) a anekumeny (neosvojené, zřídka navštěvované a neobývané krajiny)

(terminologie viz. *Nováček 1995, 12*) a je možné považovat je za manifestace strachu s cizích nezvyklých a nekontrolovatelných věcí. Původem mohou být jak ryze přírodní (jeskyně, atypicky rostlé stromy), tak i vzniklé skrze činnost člověka (popraviště, místa, kde se odehrály nějaké nešťastné události, v některých případech hřbitovy). Stejně tak jako místo samotné mohla navíc nepříznivá poloha mimo snadno kontrolovatelný prostor stigmatizovat i příslušníky povolání, která měla v oblasti subenklávy a anekumeny základ, tedy například hajné, pastýře, uhlíře a další (*Breuers 1999, 405*).

Hranice mezi „neblahým“, „zvláštním“ a „prospěšným“ jsou často nezřetelné, což se týká zejména míst, na kterých bývají vykonávány tradiční výroční obřady, nesouvisející s oficiálním křesťanským učením. Do této kategorie je možné zařadit i místa, kde je sice možné např. získat poklad, samotné takové hledání bohatství je ale často činnost nekalá a zahrnuje kontakt s nadpřirozenými silami, jimž bohatství patří. Variant folklorních vyprávění, která takovéto pokusy popisují je celá řada (např. *Rauwolf 1996, 194, 244; Kučera - Rak 1983, 340-341*).

Místa prospěšná bývají oproti tomu většinou pevně spojena s křesťanstvím a vyskytují-li se mimo areál obvyklého osídlení, pak často právě proto, že vznikala buď jako prostředek „zkrocení“ neznáma (lesní kaple, svaté symboly na rozcestích a výrazných vrších), nebo jsou spojena s nějakou zázračnou událostí (léčivé prameny, svaté obrázky na paměť zázračného uzdravení).

„Kultivace“ nebezpečných míst často probíhala za použití široké škály praktik od oficiálních církevních

obřadů až po lidové magické úkony. Prostředkem, jak zbavit nějaké místo jeho negativního významu, tak mohlo být jak svěcení či umístění náboženského symbolu (nejčastěji kříže, svaté obrázky), tak i zaklínání. Lze se domnívat, že umístování smírčích křížů může mít mimo významu právního (k němu viz. *Urfus a kol. 2001, 26-31*) i tuto funkci. V některých případech docházelo i k fyzické likvidaci nebezpečného místa (pokácení stromu, zasypání podzemní prostory), stejně tak ale mohlo být ponecháno bez zásahu, přičemž se mu díky jeho špatné pověsti lidské aktivity vyhýbaly.

III. Obvyklé typy zvláštních míst

Za jakýsi základní prototyp neosvojeného, potenciálně nepřátelského území je možné označit les, ať už v oblasti subenklávy nebo anekumeny a to z několika důvodů. Prvním z nich je nepochybně jeho vzdálenost od lidských sídel, ale přidávají se i další faktory. Les je často obtížně průchozí a nepřehledný, může sloužit jako úkryt nebezpečným zvířatům, vyvržencům z lidské společnosti a nadpřirozeným silám, které zde odolávají lidským snahám o kultivaci prostředí. Samotný les, podobně jako například i hory, o nichž ještě bude řeč níže, je však příliš rozsáhlý na to, aby nebyl diferenciován, takže vyjma skutečně pustých území zde bývá výskyt „zvláštna“ lokalizován spíše na jednotlivá specifická místa. Za neblahé mohou být v tomto ohledu považovány například podivně rostlé stromy (viz. např. *Rausch 1995, 9-11*), naopak příkladem nebezpečí, které může být relevantní ve velkých částech krajiny jsou některé nadpřirozené bytosti, přičemž řada z nich může za jistých okolností proniknout z neosvojeného prostoru až

k domu (Delumaeau 1997, 109-115). Dalším rizikem, které se vyskytuje v lesích pak je i divá zvěř, zejména obávaní vlci, ale i další druhy zvířat, kterým je přičítána spojitost s nečistými silami. Někdy, je-li zdroj nebezpečí lokalizován, pomůže i proti takovýmto zvířatům vysvěcení místa, jak je možné doložit například na případě z roku 1589, vztahujícím se k zalesněnému bývalému vojenskému ležení nedaleko Prahy, jak jej zaznamenává kronika z přelomu 17. a 18.stol.: „V tom čtyřhranným lesíčku neb hájku po utopení a pobití škodlivého ptactva, které se při počátku v tom hájku okolním hospodářům k velký škodě zdržovalo, velké množství hadův se spatřovalo a své oblíbené obydlí mělo, kteří však hadové hned, jak ta Lauretánská kaplička vystavena byla, z toho hájku se vyhostili.“ (Beckovský 1879b,377)

Stejně tak nadpřirozeně nebezpečnými místy mohou být i skály (existují dokonce zmínky o „démonech přebývajících ve starých lomech“ - Delumeau 1997, 95) a zejména hory, u nichž se obtížná dostupnost a poloha mimo sídelní enklávu spojuje s nehostinností a častými rychlými změnami počasí, jež mohou být přičítány nadpřirozeným silám. Hory jsou i místem, kam bývají podle pověstí zaklínání církevními představiteli vymítaní zlí duchové (Kučera-Rak 1983, 339-241; Rausch 1997, 89-90).

Výrazným typem rozporných až nepříznivých míst jsou jeskyně a stará důlní díla, přičemž oba tyto typy objektů z tohoto úhlu pohledu často splývají. Důvodů pro toto zařazování je, mimo jejich obvyklé polohy mimo rámeček sídelní enklávy, několik. Mohou být sice využívány jako úkryt v neklidných dobách, stejně tak ale slouží jako skrýše i různým lidem na okraji společnosti, ať už jde o

loupežníky, cikány, pašeráky, nebo pronásledované náboženské menšiny (Peša 2002, 6-8). Jsou rovněž zaznamenány případy, kdy jeskyně či jim podobné prostory byly využívány i pro pravidelné i nepravidelné rituální praktiky, z našeho území lze jmenovat například zaznamenaný zvyk procházet skalními dutinami za účelem duševní očisty a oproštění se od hříchů, jak je popsán J.A. Nagelem u jeskyně Kůlna v Moravském Krasu v roce 1749 či na skalách nazývaných „Prolezovačky“ u Mšena, nebo upalování smrti na Smrtnou neděli, který se vyskytoval u Vilémovic v Moravském Krasu či jeskynní upalování „strašidel“ v okolí bavorského Nördlingenu v 16.století. Obvykle ale jeskyně představovaly spíše místa nebezpečná, neblahá a osídlená nadpřirozenými bytostmi, kam se ještě v 19.století odvažoval málokdo z blízkého okolí, jak zaznamenává řada badatelů, kteří se jimi v tomto období na vědeckém základě zabývali (Peša 2002b, 4-6). U starých důlních děl se pak k obvyklému fantastickému inventáři jeskyň připojují i jevy původní v hornickém folkloru (Delumeau 1997, 95).

Do kategorie neblahých míst primárně přírodních lze rovněž připojit močály (Voráčková 1990, 11) a odlehlé vodní plochy (pro příklady z folklorních pramenů viz.např. Beckovský 1879a, 296; Rauwolf 1996, 87), ostatně utopenci bývají považováni za obzvláště rizikovou kategorii z hlediska možné revenance (Delumaeu 1977, 108). Oproti tomu čistá a tekoucí pitná voda bývá vnímána pozitivně (Kučera-Rak 1983, 348). Uctívání pramenů, vycházející z pohanské tradice, je sice v novověku již možné považovat za potlačené, zvláštní status jim ale zůstává i nadále, ať už jde o pokračující zvyky typu čištění studánek (Zíbrt

1995 53), nebo úctu, věnovanou zázračným i obyčejným pramenům skrze světce, kteří jsou jejich obvyklými patrony. V Čechách je nejčastějším patronem studánek sv.Vojtěch, dále pak následují sv.Prokop a sv.Václav, řada pramenů byla zasvěcována i Panně Marii, zejména ve spojitosti se zázračným uzdravením, sv.Anně a dalším světčům. Nárůst zasvěcování pramenů a budování kapliček, zasvěcených jednotlivým svatým, nad nimi lze pozorovat v barokním období, i když nikoli výlučně (Kovařík 1998, 13-15).

Mimo míst definovaných přírodními zvláštnostmi nebo odlehlostí se lze setkat i s polohami, kde „zvláštní režim“ platí i následkem obvykle negativně hodnocených lidských aktivit. Výrazná jsou v tomto ohledu místa spojená se smrtí, ať už jde o hřbitovy, nebo místa, kde se odehrály násilné činy. Násilná nebo nezvyklá smrt mohla vyžadovat bezpečnostní opatření, jakými bylo například vztyčení kříže (Delumaeau 1997, 102). Pochybnými polohami, spojenými s lidskou činností jsou i některé zaniklé objekty, lze jmenovat zejména hradní zříceniny (např.Rausch 1995, 60-65), přičemž do této skupiny lze z hlediska dobového pohledu zahrnout i mnohá pravěká a vojenská opevnění (Sklenář 1999, 147-151).

IV. Vliv a přežívání nadpřirozené krajiny

Vliv povědomí o existenci míst, na nichž se projevují nadpřirozené síly, nebyl sice jedním z hlavních prvků, formujících středověké a novověké venkovské osídlení a všední život, avšak mnoha způsoby je, podobně jako další obdobné představy a zvyky, ovlivňoval. Nepříznivá místa sice znemožňovala nebo alespoň ztěžovala využití krajiny

pro praktické účely, na druhou stranu je ale třeba pamatovat na to, že řada z nich byla umísťována druhotně, totiž v polohách, které se kvůli přírodním podmínkám pro podobné využití nehodily. Nasazení určitých prostředků ovšem mohly vyžadovat pokusy neblahá místa zneškodnit, ať už umístěním křesťanských symbolů, vysvěcením či jinými způsoby, například v případě podzemních dutin zavezením. Dá se očekávat, že existoval i vliv na utváření komunikací a organizaci výjimečných hospodářských prací v polohách subenklávy, avšak to je téma, které by vyžadovalo podrobnější rozbor.

Z hlediska utváření míst prospěšných hraje v Čechách významnou roli barokní vlna obnovování kostelů a budování drobných církevních památek v 17.-18.století, související s politickými procesy v zemi a zejména rekatolizací. K uzlovým místům lokálních i významnějších komunikací, na výrazné krajinné dominanty i do vsí samotných jsou umísťovány kapličky, kříže a sochy světců, které se do původního obrazu krajiny tak, jak je vnímána u venkovského obyvatelstva, poměrně snadno začleňují (Gojda 2000, 190).

Chápání nezvyklých míst takové, jaké je líčeno výše, vychází z venkovských pramenů, i když je možné předpokládat, že řada představ byla sdílena jak venkovany, tak i vyššími vrstvami a obyvateli větších měst. Rozdíl mezi těmito dvěma kategoriemi je však patrný, přičemž právě na venkově je možné pozorovat silnější přetrvávání tradičního chápání krajiny, zasahujícího svými kořeny minimálně do raného středověku (k příkladům viz. Zíbrt 1995). Naopak obyvatelům měst, vzdělavcům a obecně vyšším vrstvám společnosti se takto pojmáný svět postupně vzdaloval, a to zejména s nástupem romantismu, který místa s neblahou pověstí často naopak vyhledával, a moderního

pojetí vědy. Tento vývoj je dobře pozorovatelný zejména na příkladě jeskyní, u nichž lze v Čechách a na Moravě první nárůst zájmu učenců umístit do 17.století. V 19.století s nástupem turismu pak jeskyně, i další v duchu romantické tradice zajímavé objekty, již navštěvuje velký počet lidí a objevují se i první „lovci suvenýrů“, kteří pronikají do nových prostor ve snaze získat a následně prodat krápníky, fosilie či jiné cenné předměty. Postupně dokonce vyvstává potřeba místa původně obávaná chránit (Peša 2002b, 8-11).

Dalo by se říci, že ve vztahu k nezvyklým objektům v krajině během 19.století postupně převládl „městský“ romanticko-vědecko-turistický přístup a zatlačil jejich chápání tak, jak bylo zejména na venkově obvyklé ještě v 19.století do pozadí. Některé tyto aspekty chápání krajiny, převzaté z tradiční venkovské kultury, však stále přetrvávají a nejde jen o ojedinělé případy, jako je ten z roku 1972, kdy bavorští speleologové a archeologové zkoumali pověstmi opředenou a v okolí silně negativně vnímanou propast, přičemž okolní vesničané z obavy před nadpřirozenými následky takového narušení požadovali zastavení výzkumu a celý konflikt přerostl v krvavou noční rvačku (Peša 2002b, 6). I v současné krajině totiž existují místa, která jsou v obecném povědomí zakotvena jako neblahá a nebezpečná, i když jejich reálná nebezpečnost je zpravidla nižší (toto se týká zejména starých důlních děl), ale i místa s blíže nespecifikovanou prospěšnou „mocí“ (léčivé prameny, menhiry). Vysvětlování těchto jevů je však již plně v duchu současné doby a ačkoli se zde otevírá velké pole pro případné antropologické výzkumy, bývá spojitost s obdobnými prvky v krajině novověkého rolníka spíše zprostředkovaná.

Literatura:

Beckovský, J. 1879a: Poselkyně starých příběhův českých. Díl druhý (od roku 1526-1715), svazek první (L.1526-1607). Praha.

Beckovský, J. 1879b: Poselkyně starých příběhův českých. Díl druhý (od roku 1526-1717), svazek druhý (L.1608-1624). Praha.

Breuers, D. 1999: Na hradech, v klášterech, v podhradí. Praha.

Delumeau, J. 1997: Strach na Západě ve 14.-18. století. Praha.

Gojda, M. 2000: Archeologie krajiny. Praha.

Kovařík, P. 1998: Studánky a prameny Čech, Moravy a Slezska. Praha.

Kučera, J.P. - Rak, J. 1983: Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře. Praha.

Nováček, K. 1995: Zaniklé náhorní osídlení na Jinecku, in: Podbrdsko 2, 7-37

Peša, V. 2002a: Člověk a jeskyně v novověku (1500-2000). O historii, archeologii a speleoantropologii. I.část, in: Kuděj - časopis pro kulturní dějiny 1/2002, 3-19

Peša, V. 2002b: Člověk a jeskyně v novověku (1500–2000). O historii, archeologii a speleoantropologii. II.část, in: Kuděj – časopis pro kulturní dějiny 2/2002, 3–19

Rausch, A. 1995: Příběhy ze staré Šumavy. Praha.

Rauwolf, J. 1996: Legendy a pověsti staré Šumavy. Liberec–Praha.

Sklenář, K. 1999: Hromové klíny a hrnce trpaslíků. Z pokladnice české folklorní archeologie. Praha.

Urfus, V. 2001: Kamenné kříže a právo, in: kolektiv autorů 2001: Kamenné kříže Čech a Moravy. Praha.

Voráčková, J. 1990: Světýlka na Křemelné – pověrečná vyprávění ze střední Šumavy. Praha.

Zíbrt, Č. 1995: Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku. Praha.